

Каркей Трофимович НЕРБЫШЕВ

(1936 – 2004)

Чуртас паза чайаачы чолы. Николай (Каркей) Трофимович Нербышев 1936 чылда Пии районындагы Хызыл хара суғ аалда төреен. Пала азырап полбинчатхан ирепчинің чалгыс оолгы Пораанча уучаның хойнында өскен. Уучазының нымахтары, кип-чоохтары пастыра Каркей кічигдең сығара төреен чирінің сілиинең, аның пурунғы тархынынаң танысхан. Хызыл хара суғ ибіре нинче харах читкен чирлерні нымахтар, кип-чоохтар чирі тіп саначаң. Аннанар даа К. Нербышевтің «Тас ирбен» кип-чооғындагы хорығлар кізі чүреене харах көзінде иртіпчеткен не чили урунча.

Кічиг Ноныптағы читі чыллығ школада үгреткенде, Каркей кибелістер пазып пастаан. 1958 чылда, армиядаң айлан киліп, чиит оол үгретчі полып тоғынча паза Ағбандагы үгретчілер тимнечең институтха кірче. Ол чыл Кічиг Ноныпсар писатель Н.Г. Доможаков килген. Аннаң танызып алып, Каркей Нербышев пастағызын на ағаа поэзияның кибелістерін көзітче. Саблығ писатель, Каркейнің тоғыстарын чахсы паалап, «Ленин чолы» газетада сығарарға чөп пирче. Ол сыынаң К. Нербышевтің ады чон аразында тарапча. Ол кибелістер, чоохтар, хормачыланыстар, очерктер пасча.

1961 чылдаң сығара К. Нербышев корреспондент полып тоғынча. Аның аймах жанрнаң пасхан тоғыстары «Ленин чолы» газетада, «Ах тасхыл» альманахта удаа сыхчалар. Пос тілінең сыхчатхан газетада ол кічиг частығ хабарчыларға «Тас оолах» пулуңас төстеп алған, хайда олғаннар пасхан аймах-пасха хабарлар сығарылчаңнар. Соонаң пуох газетада ол «Хола пырғычах» сығарыс тимнечең. К. Нербышевтің хада тоғынған А.Е. Султреков сағысха кирче: «Хола пырғычах» пастағы сығарыстаң прайзының хайиин тартхан. Аның төстегчізі Каркей Нербышев полған на сай олғаннарға чарыдылған газетаны парчан көңнін, чүреен салып сығарчаң, кічиг частығ хабарчыларға аймах чахығлар пирчең, тоғасчаң, үгретчең».

1973 чылда писательнің «Хорлаңа хара суғ» тіп пастағы книгазы сыххан.

Пу чыындаа улуф нимес улуф чоох паза чоохтар кірче. 1978 чылда аның «*Көбрес көглері*» кибелістер чыындызы, 1983 чылда «*Көгім хорымнарда*» романы, 1999 паза 2006 чылларда «*Минің кічиг нанчыларым*» чыындылары чарых көргеннер.

Каркей Нербышевтің чоохтарында, романында, хысхачах хормачыланыстарында, кибелістерінде, очерктерінде чир-суғчыларының иргідегі хонығы паза пүүнги чуртазы аймах хоос ондайларнаң чарых хоостал парған.

Поэзия. Төреен аалынаң ырах нимес чайылчатхан көк тайға, пөзік Арбат тағлары, сарығ чахайахтығ ачыхтар, пай, хоос тілліг чон нымахтары сизіктіг оолахты кічигдең сығара аптап алғаннар, чир-сууна хыныс төрідіп, хоос чайаачызына чол асханнар. Хайдаг даа нимеденер пасчатса, ол чайаачы күс пирчеткен төреен чирінің сілииненер паспин полбинча:

Ат иртпес тайғаның сілии – алып сын –
Ада-инемнің чирін чазапча.
Ил-тил сарынның хайда даа чөрзем,
Чолыма көгні аннаң на алчам.

Іди поэт «*Матрос сыны*» кибелісте пасча. «*Төреен чирім*», «*Хара суума*» кибелістерде поэт ідөк чир-чайаанның сілии, күмүс чіли, сағылчатхан хорлаңа суғлары кізее, им-том улып, наа күс хосчатханын чир-суунаң палғалыстырып көглепче.

«*Таңдагы көгім*», «*Пастагы учуғыс*», «*Пар аарлыг ат*», «*Тывага*», «*Часка – Вьетнамга*» паза аннаң даа пасха кибелістерде К. Нербышев чуртастаңар, наа хоныхтаңар, чиит төлнің иткен тоғызы чонға туза полчатханнаңар, чоннар аразындағы ынархастаңар сағысха түсче.

Че мин чи, көгчі улып, чүректе
Ырладым ма махтағны чоным?
Полған на күнімні улуғ киректе
Салғам ма чырғал хоныхха?

Поэт кибелістерінде чиит төл, наа техника пүдіріп, чирні, айны ибіре

учуғып, алтын пуғдай өскіріп, өөн күс полчатханын көзітче.

К. Нербышев «Сағыстар», «Кирі чистеме», «Күскү көөрес», «Читкен киртініс», «Чызыбыс, өөрөм, харааңның чазын, ... », «Чуртас чорыгы», «Хысыры», «Ах порчолар арыг істінде ...» кибелістерде ирткен чиит тустаңар, кізінің чуртас чолынаңар, үлүзінеңер, хынызынаңар тирең сағыстарын читірге:

Килер ол тус, ізенчем ағаа,
Пу күннер хыныг пілдірер мағаа.
Сағаллыг, хыр даа хынза пол парзам,
Хынып пу күннің лизін азам.

Сағысха кирип, пу чиит «аар» тусты
Суғландыр турам пүлес харахты.
Ам даа пір хатап анаң киліссе,
Адап улуғлим чуртас-ачасты.

К. Нербышевтің кибелістерінің өөн темаларының пірсі Илбек Адалыг чааның араласчыларын саблапчатханы полча. «Чарызын чиңіс күні», «Хумартхы тас» кибелістерде автор чонның таңдағы айас чуртазы үчүн чааласхан матырларға поғдархапча паза оларның махачызы хақан даа ундулбас тіп ізенче:

Чарызын Чиңіс күні хақан даа,
Чыллардаң чылға чон өріндіре,
Адалзын адың, чиңісчі солдат,
Парчан тустарда аарлас көйдіре.

Айдарок кибеліс. «Айдарок» кибелісті К. Нербышев сынында полған хакас чаачыға чарытхан. Анзынаңар эпиграф ондайынаң пирілген сөстер киречілепчелер: «Ырчылар танкын чох идіп, махачы өл халған Айдарок Кочелоровха».

Кибелістің өөн сағызы – ханныг чаада Чир-суу үчүн тынын пир салған чаачыларның адын чонның сағызында уурабас иде артыс саларға. Кибелісте Айдароктың хазых халған нанчызының чооғы соонда кееркестіг матырның

алнында хакас солдаттың халғанчы чаалазиин көзітчеткен хоос турыбысча, хайда Айдарок, арғыстарын чідіріп, пушкадаң танктарны атып, чалғызаан ыырчының чолында «изелбес пирик полып, пик турча». Харах алнында Айдароктың омазы іле хоосталча:

Күрең хамаанда таң тир, таң хан,
Хара хараанда ыырчаа хыртыныс.
Чалыннаң чарых көрізі көйген.

Тиң нимес харбазығның хатығ чөрізін, чир-суғчызының чуртазы үзіл парғанына кееркестіг матырның ачырғазын көзідерге хысхырымның («Уғын ысча от-чалында!», «Андарды пірсін, пасхазы көйді!», «Че ачығ, ачығ!») паза адалыстығ («Ыс-тубан. өлім хуюны») чоохтағлар, хати-хати тузаланған «чалғыс», «чалғызаан» эпитеттер («чалғыс пушка», «чаачы чалғызаан», «чиңче чалғызаан», «чаачыбыс чалғыс»).

Айдароктың туған-чағыннарынаңар сурған нанчызына кееркестіг матыр нандырча: «Піспіс, прай пүүнги төл – аның чағыны!». Таныс нимес тее полза, Айдарок аның чүреенде, «полған на кізіде, часка-ырыста» көрінче, «хатап-хатап чуртас чуртапча». Пу метафора хоостыра кибелісчи чаачының тыны тик нимес үзіл парған тіп сағысты чарытча: андағларның сылтаанда піс амды айас тигір алтында чуртапчабыс.

Автор, чонның чайаачызында кибірге кірген ондайлар хоостыра, Айдароктың омазын алыптығ нымахтарның матырларынаң тиңнестірче. Хайди, Чир-суунда чоны часкалығ ползын тіп, постарының тынын пир салған алыптарның ады чүзер чыллар чонда адалча, ідөк Айдарок, сарынға айланып, өлімі чох полар. К. Нербышев, кибелістің матырының көңнін көзідер үчүн, фольклор кибірінең алынған чир-чайаанны тіріг көзітчеткен хоос ондайнаң тузаланча. Ол Айдарокты, кізілер ле нимес, че ідөк хакас чазылары паза суғлары саблир тіп пасча:

Хойбал чазызы чалахай үннең
салыхпас ырын тохтатпин сарнир;
Хайди махачы чаада түс халған,

Ырлир аннанар суубыс таа Ағбан.

Кибелісчі матырларның чиңізі сылтаанда төреен чирі амыр хоньхнаң чуртапчатханнаңар улуғ көдіріліснең пасча паза оларның ады хачан даа ундулбас тіп ізенче.

Проза. К. Нербышев, чонның пазылбин пўткен чайаачызын чаксы пілчеткен кізі, прозада, кибеллегде чіли, чон тілінің хоос ондайларын тузаланып, лирической көг төрітче. Аның чоохтары, кибелістерөк чіли, кееркестіг үннең пазыл парғаннар. «Тас Ирбен», «Танға усхунча көк тайгам», «Алтын нымах» чоохтарда поэттің көлбек көңні кізі чўреен тибіретче.

«Хорлаңа хара суғ» произведениеде писатель чаадаң тоғыр ўн сығарча. Пу улуғ чоохта К.Нербышев чаа чылларында ирткен олған чуртазынаңар пасча. Хагойах ам даа кічиг. Че андағ даа полза, ол көп нимені ситкіп көрче, улуғларнаң хада тоғыста аралазып, поэзияның көңнін асча. Аалда паза прай Чирсуунда полчатхан хорығларны ўзўріп, автор оолахтың сағыс-көгізі тыыпчатханын харахха көріндіре хоостапча.

Олған ойыннарын, чиит ўгретчі Мариканаң сіліг чирлерче чол чўргеннерін, улуғларнаң хада тоғыста, ўлўкўнде араласханнарын хоостап, писатель кічиг чўректен улуғ хыныс төреенін көзітче. Оолахтың улуғ өрінізін, хынызын, піреде, тізең, улуғ чобаан хоостап, писатель тирең ома чайапча. Чон тілінең алған көп сіліг, аймах-пасха хоос ондайлар тузаланып, оолахтың чирсууның сілиине хайхазын, нымзах, чағбан чўреен хоостапча (*көгім тағлар, кўн кўліне тўсче, чылығ хылчыгастап сыхча, ай көгілбей сузын чайча*). Улуғ чоохта, Хагойахтаң паза аның өөрезі Лизадаң пасха, армияа пос көңнінең парыбысхан ўгретчі Мариканың, аның туңмазы ырчы Туканың, чаачы имчі хыс Ленаның, кирі уучаның паза аннаң даа пасхаларының омалары уғаа киртістіг, ундулбас чайал парған. Полғанын на автор пос ондайлығ, хылыхтығ хоостапча. Тылдағы чонның чиңіс чағдадар ўчўн хараа-кўнўрте істенчеткені, хайдағ даа аар, хатығ чыллар полза, чаксы, чалахай хылыхтығ полып, тынан пілчеткеннері көзіділче.

Иди Михаил Чебодаев Каркей Нербышевтің «Хорлаңа хара суғ» чооғынаңар пасча: «Нимее өрінгем мин мында? Иң пастағызын, авторның чиит

тустанар чоох апарарға киліскек үн таап алғанына, кизілернің хылығын пір-ікі ле сөснең хап-орта көзіт пілчеткеніне, сөснең уғаа үзүр, че олох туста хойығ тузаланчатханына. Мин көргенде, Каркей Нербышев пірееде ол хыринаң иртіре дее үзүр, көнізінең тізе – хыйтых, харам даа тудыныбысча. Аның үчүн үс-төрт страницада хоостир хоос ол хығырығчының алнына пір ле чахайах сали пирче. Пір поох чахайах орнына пір чахайах сыйлааны – хығырығчының чүреенде өрініс орнына ачырғаныс төрітче».

Аның чооғының паза пу хырин таныхтирға кирек – көзіділ парған чуртастың хайди полғаны, хацан, хайда ирткені харахха іле көрінче, хоостал парған кизілернің омазы таныс, кичее ле көрген кизілер чили, чүреебіске сиип парча.

Ирткен Илбек чаа тузындағы хакас аалының чуртазын чүрек тибіредістіг сынынаң көзітчеткенінең пу чоох пістің литературада поэзияның пик орнын табар. Прай пу тоғыстар писательге хоос узын таптирға полыханнар, улуг жанр пазарына тимнег полғаннар.

Литература

1. Очерки истории хакасской советской литературы /Под ред. Т.Г.Тачеева. - Абакан: Хакасское отделение Красноярского книжного издательства, 1985. - 288 с.
2. **Боргоякова М.П., Майнагашева Н.С. Хакас литературасы. 11 кл.:** тиксі үгредіг организацияларына электроннай приложениеліг учебник.**=Хакасская литература. 11 кл.:** учебник для общеобразовательных организаций. – Ағбан: Хакас книга издательствозы, 2016.